

Людмила Анатоліївна Петрушко,

кандидат історичних наук,

науковий співробітник

відділу кодикології та кодикографії

Інституту рукопису

Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського

ORCID: 0000-0001-7175-9143

e-mail: liudmyla@ukr.net

СКОРБОТА І СЛЬОЗИ ПОКАЯННЯ В ОЦІНКАХ ПЕЧЕРСЬКОЇ СПІЛЬНОТИ

Мета дослідження – реконструкція ідеальної складової емоційного світу людини українського середньовіччя, а саме – оціночного ставлення чернечої спільноти Києво-Печерського монастиря до покаючих печалі та плачу на основі джерел, які репрезентують печерську традицію, та порівняння цих оцінок із тими, що представлені в перекладних та інших оригінальних текстах Русі. **Методологія дослідження** полягає в застосуванні історико-порівняльного, історико-хронологічного та історико-системного методів, а також інтерпретаційного. Зазначений методологічний підхід дозволяє шляхом детального аналізу контекстів реконструювати погляд печерської общини на покаючий плач і смуток упродовж певного хронологічного періоду (XI–XVI ст.) у його зв'язку із загальнохристиянською і давньоруською традиціями. **Наукова новизна** полягає у виявленні релігійно-етичних основ людських переживань емоційного світу соціуму українського середньовіччя, зокрема сприйняття печалі та сліз покаючого, яке мало потенційний вплив на реальний вимір емоційного світу. Детально розкрито оціночне ставлення до покаючих нещасливих емоцій у середовищі братії Печерської общини. Набули подальшого розвитку наукові знання про Києво-Печерський патерик як цінне джерело до реконструкції ідеальної сфери емоцій давньоруської доби. **Висновки.** У результаті аналізу текстів з'ясовано, що оцінки сліз і скорботи покаючого в середовищі общини Печерського монастиря були однозначно позитивними. Це засвідчено численними контекстами Києво-Печерського патерика, Повчань прп. Феодосія та Слів свт. Кирила Туровського. Аналізовані нещасливі емоції були предметом повчання, настанови. Їхня цінність підтверджувалася авторитетом Святого Письма. Вони розумілися як запорука спасіння душі, згадувалися в контексті подвигів і як приналежні святым. Покаючий печаль і плач, згідно з текстом, мали позитивні наслідки, в тому числі найголовніший для печерської спільноти – вічну радість у Царстві Небесному. Виявлене оціночне ставлення до аналізованих емоцій було суголосним східнохристиянській і давньоруській традиціям.

Ключові слова: історія емоцій, печаль і сльози, Києво-Печерський патерик, Києво-Печерський монастир, українське середньовіччя.

Актуальність теми дослідження. Серед новітніх студій сучасної гуманітаристики одне з цільних місць посідає історія емоцій. До предметної сфери цього наукового напрямку входить виявлення актуальних душевних переживань і їхніх проявів та ставлення до них у різні періоди та в середовищі різних соціальних груп. Віддаленість у часі історичних епох виявляє суттєву різницю в поглядах

на емоційну сферу. Печаль і плач чи не найкраще ілюструють цю відмінність, а тому викликають винятковий інтерес для дослідження. Він посилюється тим, що в середньовічних текстах, насамперед духовно-релігійного змісту, ці аспекти емоційного світу – залежно від обставин їх прояву – мали різні оцінки і могли характеризуватися як чеснота або як великий гріх (при цьому були й нейтрально марковані смуток і плач). Показовою в цьому контексті є чернеча община Києво-Печерського монастиря (далі – КПМ) та основне джерело до вивчення її ментальності – Києво-Печерський патерик (далі – КПП).

Аналіз досліджень і публікацій. Проблема духовних сліз у християнській культурі порушена в дослідженнях архімандрита Єпифанія (Євфівулоса) [1], Ж. Ле Гоффа та Н. Трюона [2], а також Ф. Конта [3]. Автори виявили позитивне ставлення до таких емоцій у східній та західній традиціях. Однак на оригінальних матеріалах українського середньовіччя питання сприйняття покайних сліз і скорботи ще потребує вивчення.

Мета дослідження. Метою цієї статті є реконструкція оціночного ставлення печерської спільноти до покайних печалі та плачу на основі джерел, які репрезентують печерську традицію, та порівняння цих оцінок із тими, що представлені в перекладних та інших оригінальних текстах Русі.

Виклад основного матеріалу. Для чернечої общини Печерського монастиря покаяння було найактуальнішою обставиною нерадісних емоцій: у тексті Патерика (за списком 1553–1554 рр. Касіянівської II редакції, який зберігається у фондах ІР НБУВ та опублікований свого часу Д. І. Абрамовичем [4; 5]) згадки таких скорботи і плачу зустрічаються найчастіше (36 із 169). Крім того, про такі нерадісні емоції повідомляється в різних частинах аналізованого джерела, що були написані різними авторами, у різний час (Сказання про початок Печерського монастиря, Житіє прп. Феодосія та Похвала йому, Послання свт. Симона і прп. Полікарпа). Важливо також те, що названі повідомлення не змінювалися у процесі редагування Патерика, а отже, можна припустити, що ставлення печерської спільноти до цих нерадісних емоцій було сталим упродовж тривалого хронологічного відрізка (принаймні до часу написання аналізованого списку – 1553–1554 рр.). Висновок про актуальність цієї обставини для печерської спільноти підтверджується також трьома згадками у Словах свт. Серапіона Володимирського, який був вихідцем із Печерської обителі [6, с. 374, 382], та п'ятьма повідомленнями про плач покаяння у циклі Повчань прп. Феодосія [7, с. 518, 529].

На відміну від перекладних текстів східнохристиянської монашеської традиції [8, арк. 26зв, 47зв, 200зв], у КПП не зустрічаються чіткі визначення правильних чи неправильних скорботи і сліз. В оригінальному отечнику відсутні навіть такі поняття чи подібні до них означення (наприклад, «корисні», «добрі» або ж «некорисні», «неправильні», «злі» [8, арк. 26зв; 9, арк. 7бзв]), які б характеризували оціночне ставлення до тих чи інших нерадісних емоцій. Єдиним способом виявити таке сприйняття є аналіз контекстів. А у випадках, коли наявні більш чіткі формулювання щодо доцільності/недоцільності прояву скорботи (наприклад, як за-

повідь, настанова тощо), таким повідомленням потрібно надавати першочергову увагу. Щодо покаяння, то важливо зауважити, що саме з ним у тексті пов'язані майже чи не єдині прямі та чіткі твердження про необхідність прояву нерадєсних емоцій за цієї обставини.

Насамперед таким є повчання прп. Феодосія, що його він промовляє до своєї братії (на відміну від більш раннях досліджень [10, с. 72–73], у сучасній історіографії стверджується думка про те, що «хоча ми не можемо сказати, наскільки буквально мав нагоду прп. Нестор процитувати святого ігумена, в основі його писання явно лежали якісь матеріали» [7, с. 607]): *пойдем по пути Господню, вѣдущему ны въ породу, и възыщем Бога рыданіемъ и слезами, пощеніемъ и бдѣніемъ, покореніемъ же и послушаніемъ, да тако обрящем милость от него* [5, с. 41] (підкреслення наше – Л. П.). Підтвердженням того, що святий ігумен має на увазі, дійсно, покайний плач, слугують такі обставини. По-перше, прп. Феодосій не уточнює характер ридань і сліз, до яких він закликає братію, але в монашеській традиції християнського Сходу так само без пояснень згадувалися саме духовні сльози [9, арк. 80зв]. По-друге, на це вказує і контекст повчання прп. Феодосія, однією з головних тем якого є проповідь покаяння: *Лѣпо бо есть, намъ, братіе, нарекушимся инокомъ, по вся дѣни каатися грѣховъ своихъ, покааніе бо есть ключъ царства небеснаго, бес того бо не удобъ жити никому же, покааніе есть путь, въводяй въ породу. Того пути, братіе, дрѣжимся, на томъ пригвоздим плеснѣ и стопы, к тому пути не приближается змій лукавый, того бо пути шествіа нынѣ прискрѣбна, послѣди же радостна суть* [5, с. 42].

Важливо зауважити, що слова прп. Феодосія виступають не тільки і, можливо, не стільки повчанням, як проханням (*Молю вы, братіе* [5, с. 42]). Більше того, він закликає ввірених йому чорноризців до духовних подвигів, у тому числі ридань і сліз, у надзвичайно м'якій формі, кажучи про їхню необхідність не лише для учнів, але й для себе, що виражається через дієслово *възыщем* замість *възыщите*. Зауважений характер повчання відповідає історіографічному образу святого ігумена як людини високого смирення [11, с. 115–116], а також співзвучний іншому його повчанню, яке не входило до складу житія. Прп. Феодосій розумів свій обов'язок бути першим виконавцем того, чому повчав братію: він непокоївся, що *вам глаголю, а самъ не твору* [7, с. 527].

Поряд із таким повчанням зустрічаємо у КПП іншу пряму настанову про необхідність каяття з плачем: *Тѣм же ти плакатися подобаетъ*. Її адресує один із авторів КПП – свт. Симон – своєму духовному сину Полікарпу. Суздальський єпископ закликає монаха до оплакування гріха честолюбства: Полікарп, покинувши Печерську обитель, пішов на ігуменство в монастир свв. Козьми і Даміана, відлучився від послуху і захотів *старѣйшинства* [5, с. 100]. Хоча ці слова звернені конкретно до одного чорноризця та стосуються його випадку, очевидно, їх наявність у тексті КПП мала ще одну мету – слова свт. Симона про необхідність плачу можна прочитати як настанову всім, хто впадає в ті чи інші гріхи.

Близьким до щойно наведеного повчання є сказане прп. Григорієм Чудотворцем отрокам князя Ростислава Всеволодовича: *плачитесь своєю погыбелі і кайтєся своїх сьгрѣшеній* [5, с. 137]. За формулюванням воно подібне до риторичних закликів із пророчих книг Святого Письма, в яких сльози носили характер оплакування, а не покаяння (*Плачїтєся* (Іс. 23:1,6,14)). Тобто плач у словах *плачитесь своєю погыбелі*, мабуть, варто розуміти, як вираження жалю за життям, що ось-ось закінчиться. Але оскільки поряд зазначене *і кайтєся своїх сьгрѣшеній*, то, очевидно, посередництвом плачу через близьку кончину святий закликає перейти до сліз через власну гріховність. Важливість останніх якраз актуалізована тією обставиною, що дуже малий проміжок часу відділяє отроків від Божого суду: пророцтво було сказане за день до їхньої загибелі. Трагічні події, із якими пов'язані слова прп. Григорія, відбулися, згідно з ПВЛ, біля Трипілля 26 травня 1093 р. [12, с. 210]. Не менш драматична зустріч отроків із святим ченцем мала місце напередодні – 25 травня того ж року. Про це свідчить графіті Софійського собору, яке повідомляє про утоплення в цей день прп. Григорія [13, с. 72; 14, с. 38]).

Отже, згадка покаянного плачу як предмету повчання, настанови (до того ж тричі в різних контекстах і різними авторами) засвідчує позитивну оцінку цих емоцій у середовищі чернечої спільноти КППМ.

Більше того, саме зі сльозами через власну гріховність пов'язуються в печерській традиції слова зі Святого Письма, які схвально характеризують плач: *блажени плачюще, яко тіи утѣшатся і да сѣявий сь слезами пожнетъ в радости рукоати своя, плакаху бо ся, рече, вмѣтающе сѣмена своа, сіи о Христе утѣшени будутъ* [5, с. 161]. Цим біблійним заповідям належала визначальна роль у формуванні богослов'я сліз [2, с. 67–73]. Таким чином КПП засвідчує зв'язок із християнською традицією. Для його авторів (конкретно – для Полікарпа, бо всі зазначені цитати згадуються в розповіді про прп. Феоділа) важливо було підтвердити думку про цінність покаянних сліз саме зазначеними словами. Припускаємо, що це не було випадковістю, а зумовлювалося особливою увагою, приділеною названим біблійним заповідям із такими ж акцентами в перекладній літературі [8, арк. 193, 198]. Знаково, що прп. Феодосій у своєму повчанні теж наводить парафраз цих уривків із Святого Письма: *сѣмъ слезами, да радостію пожнетъ рукояти, и плачемся зде за Царством Небесным, да тамо утѣшеніе подаст ны* [7, с. 529].

Другим аргументом на користь наведеної тези про позитивне сприйняття сліз по Богу слугують повідомлення про них у контексті опису подвигів – прп. Антонія на світанку історії Києво-Печерського монастиря [5, с. 19], прп. Феодосія в печері в період Великого посту (до речі, про *рыданія слезнаа* йдеться в Похвалі йому, що підсилює аргументацію про позитивне сприйняття цього плачу) [5, с. 89] та прп. Афанасія (під час його 12-літнього затвору в печері) [5, с. 112]. Варто зауважити, що йдеться про подвиги, здійснені в усамітнені. Через це цілком ймовірно, що плач жодного із згаданих отців не був нікому відомим напев-

но. В такому випадку автори писали (або старші отці обителі їм оповідали) про нього лише на основі свого уявлення про духовні труди. А це є ще одним свідченням важливості таких сліз у сприйнятті чернечої общини КПМ.

Третім доказом на користь правильності цих емоцій з точки зору спільноти КПМ є сам факт приналежності їх святым.

Четвертим підтвердженням того, що такі сльози для печерської емоційної спільноти становили велику цінність, є передсмертна молитва прп. Феофіла, в якій він просив Господа *приятным быти слезам его перед Ним* [5, с. 160].

Наступним фактом, що свідчить на користь позитивної оцінки покаючих сліз, є наслідки, які з цими сльозами пов'язувалися. Так, як результат духовного плачу прп. Антонія представлено в тексті виникнення великої – за рівнем духовності – обителі [5, с. 19]. Прп. Феодосій після своїх подвигів у затворі у святу Чотиридесятницю повертався до братії, сяючи великим душевним світлом (*душею сіая паче лица Моисѣова*) [5, с. 89]. В оповіді про прп. Афанасія зазначається, що затворницьким життям, постійним плачем і суворим постом святий угодив Богу, за що Господь нагородив його даром чудотворіння (зцілення від хвороб) після смерті: *И оттолѣ разумѣша вси, яко угоди Господеви, никогда же бо изыйде и видѣ солнца въ 12 лѣтъ, и плачася не преста день и ночь, ядыше бо мало хлѣба и воды поскуду піаше, и то чресъ день* [5, с. 112]. Як результат власного слізного покаюння можна розглядати також зцілення та порятунок від смерті прп. Тита [5, с. 122–123].

У кількох випадках плач (відносно недовгої тривалості) виступає виходом із стану духовного нечуття і приводить до глибокої перемены. Так, прп. Тит, перебуваючи у смертельній хворобі, побачив Ангелів і нечистих духів. Із цього видіння він зрозумів, що через гріх ворожнечі буде позбавлений Царства Небесного, і *нача плакатися своего лишенія* [5, с. 122]. Його плач був першим проявом усвідомлення свого гріха та розкаяння в ньому. Подальший розвиток подій – прагнення хворого примиритися з братом і моління про те, щоб Євагрій пробачив йому, – засвідчує правильність цього вияву душевних почуттів і те, що так його сприймали (схвально) і представники печерської емоційної спільноти.

Про глибоку внутрішню зміну свідчив також плач у розповіді про прп. Феодора. Цей подвижник довгий час перебував в унинії (оскільки українського відповідника названому поняттю віднайти не вдалося, в роботі будемо використовувати церковнослов'янський оригінал в українській орфографії), жалкуючи, що роздав своє майно в милостиню. І коли інший чорноризець – прп. Василій, турбуючись про спасіння його душі, нагадав історію з Прологу, прп. Феодор зрозумів гріховність своєї печалі. Проявом цього усвідомлення, жалю за скоєним гріхом і виходом із цього гріховного стану унинія саме й був його плач [5, с. 162]. І хоча конкретно оцінка цих сліз не представлена в тексті, можна сказати, що схвальне сприйняття внутрішньої перемены припустимо перенести і на емоції, якими вона супроводжувалася і виражалася.

Згадуються також покаянні сльози світських осіб, зокрема Святослава Ярославовича. Він *умилися* *и мало прослезися* після м'якого зауваження прп. Феодосія щодо марності і непотрібності мирських утіх (у князя грали музики) [5, с. 68]. Із тексту складно визначити авторське ставлення до нерадісних емоцій князя. На перший погляд, воно є нейтральним. Однак, вважаємо, припустимо говорити про позитивне сприйняття сліз Святослава Ярославовича. Подальші дії князя, про які пише агіограф, вказують на правильний результат плачу: музикантам було наказано зупинити гру, тобто господар під впливом слів святого ігумена зрозумів її (гри) даремність перед обличчям Вічності, розкаювся (*умилися* – слово, яке вказує на розкаювання) і вчинив, як належало вчинити відповідно до цього усвідомлення. Сльози, таким чином, були видимим проявом його внутрішнього покаянного почуття, правдивість якого засвідчена подальшим розпорядженням князя. Тому вони й сприймалися позитивно печерською емоційною спільнотою.

Плодом покаянних сліз названо у КПП і найголовніший для печерської спільноти наслідок: вічну радість у Царстві Небесному. Як зазначається у розповіді про прп. Феофіла Сльозоточивого, який оплакував свою гріховність упродовж надзвичайно тривалого часу, Ангел сповістив йому, що подвижник буде утішений Господом у Царстві Небесному. І святий Посланець однозначно каже, що обіцяна святому радість є благим плодом покаянних сліз, підтверджуючи це авторитетом заповіді Спасителя з Нагірної проповіді: ***блажені плачющеи, яко тїи утѣшатся*** [5, с. 161]. Власне, основна мета оповіді й полягала в тому, щоб повідомити: безперестанними сльозами, плачем і риданнями, в основі яких було глибоке і щире покаювання, прп. Феофіл очистив свою душу, і за це Господь сподобив його Царства Небесного. Головна ідея Слова про прп. Феофіла суголосна із твердженнями Скитського Патерика: хто сам себе опечалить за свої гріхи, тих Господь утішить [8, арк. 193зв]; сльози, пролиті в земному житті, нестимуть радість [8, арк. 198].

Про позитивне сприйняття сліз через власну гріховність свідчить також той факт, що повідомлення про деякі з них є частиною Послання свт. Симона. Суздальський єпископ прагнув привести свого духовного сина Полікарпа до покаювання. Тому інформація, вміщена як в агіографічній, так і в персональній частинах його листа, повинна була відповідати зазначеній меті. Так, задля цього святий розповів історію про плач прп. Афанасія в затворі, а також про слізне покаювання прп. Тита. Особа останнього (прп. Тита) була особливо важливою, оскільки він, як і Полікарп, страждав від гордині. Свт. Симон розповів Полікарпові історію, очевидцем якої був сам [15, с. 187], з метою подати приклад звільнення від цього гріха (підтвердженням чого є його слова, що ними завершується «Слово»: ***не дай же мѣста гнѣвливому бѣсу, ему же бо кто повинеться, тому и поработиться, но скоро падь поклонися враждующему на тя*** [5, с. 123]). У такому контексті сльози прп. Тита (*пад пред ногами его, съ слезами глаголя: «Прости мя, отче, и благослови»* [5, с. 123]) слід розглядати як надзвичайно значимі

для автора-очевидця, адже вони, разом із земним поклоном і проханням пробачити, виражали це смирення.

Варто згадати і слова свт. Симона про власний душевний стан, зазначені в іншому місці його Послання: *И сего ради азъ грѣшный, епископъ Симонъ, тужу и скорблю и плачу, да бых точію положень былъ въ божественѣи тои персти и малу отраду пріаль бых многих ми грѣховъ* [5, с. 106]. Єпископ пише про скорботу і плач, у першу чергу, для підкреслення святості Печерського монастиря, в якому бажає бути похованим і отримати *малу отраду*. На час написання свого Послання свт. Симон перебував на єпископській кафедрі в Суздалі і сумував через свою віддаленість від святого місця свого постригу й неможливість знайти останній земний прихисток у Печерській обителі. Однак, зважаючи на дидактичний характер Послання, цілком можливо, що словами *тужу и скорблю и плачу* автор також мав на меті подати приклад (покаянних нерадісних емоцій) для духовного чада. Тобто такі смуток і плач позитивно сприймалися печерською спільнотою.

Підтвердженням щойно зауваженого є те, що у Феодосіївській редакції редактор змінив ім'я єпископа Симона на своє – *И сего ради азъ грѣшный, Феодосій мнихъ, недостойный ерей, тужу и скорблю и плачу*. «Привласнивши» душевний стан автора цього тексту, редактор, на нашу думку, засвідчив те, що він сам і те середовище, яке представляв (духовний стан, монашествоуючі), вважали такі емоції правильними.

Про позитивне сприйняття оплакування гріхів свідчить також контекст розповіді про христоробця, який замовив прп. Аліпію ікону на храмове свято [5, с. 178]. Його дії (*въставъ убо, иде въ церковь, да тамо плачется своего съгрѣшенія*) представлені як правильні.

Лише в одному випадку авторське ставлення до плачу такого характеру є швидше нейтральним, аніж чітко позитивним: у розповіді про прокаженого киянина. Ймовірно, це пов'язано з тим, що йдеться про природні емоції, які мають у собі усвідомлення власної провини [5, с. 174].

Про маркування в печерській традиції сліз і скорботи через власні гріхи зі знаком плюс свідчать також позапатерикові тексти печерян. Так, усі п'ять згадок цих нерадісних емоцій прп. Феодосієм у своїх «Словах» до братії – це повчання про необхідність таких плачу і печалі [7, с. 518, 529]. Так само і свт. Серапіон закликає паству до них [6, с. 374], вказує на важливість скорботи через власне (пастви) духовне безумство [6, с. 382] і посередництвом прикладу ніневітян підкреслює цінність плачу – ним умилостивляється Бог і відвертає Свій справедливий гнів [6, с. 374].

Важливо зазначити, що позитивне сприйняття покаянних сліз притаманне не лише для печерської спільноти, але для християнського соціуму Русі в цілому. Про це свідчать повідомлення інших оригінальних джерел. Так, автори давньоруського літописного зводу (в тому числі його галицько-волинської частини) неодноразово згадують такі емоції в характеристиці прижиттєвих чеснот

духовної (Печерського ігумена) [16, ствп. 530] та світських осіб (князів) [16, ствп. 583, 704, 922] і в розповідях про кончину князів, ставлення авторів до яких було прихильним [16, ствп. 350, 588, 532, 609, 656–657]. Варто зауважити, що в цих характеристиках зустрічаються і повтори, певні штампи. Однак таке явище було поширеним: чи не кожен літописний панегірик складається з низки цитувань похвал попередніх діячів. У такий спосіб вибудовувався ланцюжок «взірців», що їм відповідав саме цей князь [17, с. 104].

Крім зазначеного, про позитивне сприйняття таких сліз свідчать наступні факти. Повідомляючи про суспільні біди, літописці пригадують читачам сказаний через Пророка Господній заклик до покаяння: **обратитесь ко мнѣ всимъ сердцемъ вашимъ постомъ и плачемъ** [16, ствп. 157]. Авторські слова (**да аще сице творимъ, всихъ грѣхъ прощени будемъ**), що виражають актуальність заповіді для нього і його співвітчизників, свідчать про те, що літописець і середовище, яке він представляє, розділяє представлений у словах пророцтва погляд на плач. Як очевидно з контексту, ці сльози наділені позитивною характеристикою: до них закликає Сам Господь – вищого авторитету для християнської спільноти не може бути. Їх значимість, згідно з текстом, полягає в тому, що вони виражають внутрішню перемену, супроводжують навернення від гріховного життя до Господа і сприяють отриманню прощення від Бога за всі злочини проти Нього. Така ж думка представлена ще в одних словах – вже авторських – літопису: **но любовию прилѣпимся Господѣ Бозѣ вашемъ, постомъ и рыданиемъ и слезами омывающе вся прегрѣшения** [16, ствп. 159]. Отже, літописець пов'язує зі сльозами очищення від гріхів і, в такий спосіб, духовне єднання з Господом; більше того, автор закликає до таких покайних емоцій.

Як надзвичайно значимі в духовному житті сльози представлені також у проповідях свт. Кирила Туровського. Автор називає їх одним із видів покаяння, духовною зброєю проти ворога спасіння, акцентує увагу на їхній очисній ролі [18, с. 152, 174, 178].

Володимир Мономах у своєму Повчанні дітям теж пише про важливість сліз через власні гріхи як одного (поряд із покаянням та милостинею) із засобів, дарованих Господом для боротьби за власну душу [19, с. 460]. Для підтвердження своїх слів він звертається до прикладу царя Давида (варто зазначити, що і в літописній традиції Пророк часто згадується як взірець покаяння [16, ствп. 583, 704, 922]). Автор підкреслює, що плач Псалмоспівця умилостивив Творця і Бог відпустив гріхи Давиду [19, с. 472]. Загалом, увага, приділена Володимиром Мономахом покайному плачу, підтверджує повідомлення літописців про актуальність таких нерадісних емоцій не лише для монашествуючих, але й для мирян, у тому числі представників світської верхівки. Цей висновок не заперечує навіть той факт, що Повчання значною мірою побудоване на запозиченнях із різних текстів [20, с. 72–73].

Наукова новизна. У статті здійснено спробу з'ясувати релігійно-етичні основи людських переживань емоційного світу соціуму українського середньо-

віччя. У результаті аналізу повідомлень про печаль і сльози покаяння у КПП та інших текстах печерської традиції виявлено їх сприйняття в середовищі печерської спільноти, яке мало потенційний вплив на реальний вимір емоційного світу. Детально розкрито оціночне ставлення до покаянних нерадісних емоцій у середовищі братії Печерської общини. Набули подальшого розвитку наукові знання про КПП як цінне джерело до реконструкції ідеальної сфери емоцій давньоруської доби.

Висновки. Таким чином, у результаті аналізу текстів з'ясовано, що оцінки сліз і скорботи покаяння в середовищі общини Печерського монастиря були однозначно позитивними. Це засвідчено численними контекстами Києво-Печерського патерика, Повчань прп. Феодосія та Слів свт. Кирила Туровського. Аналізовані нерадісні емоції були предметом повчання, настанови; їхня цінність підтверджувалася авторитетом Святого Письма, вони розумілися як запорака спасіння душі, згадувалися в контексті подвигів і як приналежні святому; покаянні печаль і плач, згідно з текстом, мали позитивні наслідки, в тому числі найголовніший для печерської спільноти – вічну радість у Царстві Небесному. Виявлене оціночне ставлення до аналізованих емоцій було суголосним східнохристиянській і давньоруській традиціям.

Список використаних джерел

1. Евфивулос Е., архимандрит. Путь слёз / пер. с греч. А. Никифоровой. Москва, 2012. 224 с.
2. Ле Гофф Ж., Трюон Н. История тела в средние века; пер. с фр. Е. Лебедевой. Москва, 2008. 192 с.
3. Конт Ф. «Кончавше правило, паки начах молитися Христу и Богородице со слезами» (Слезы в русской духовной культуре) // Тело в русской культуре: сб. ст. Москва, 2005. С. 113–118.
4. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Ф 306. Од. зб. 386 п. 219 арк.
5. Абрамович Д. І. Києво-Печерський патерик: вступ, текст, примітки. Київ, 1991. 280 с. Репринтне вид.
6. Слова и Поучения Серапиона Владимирского // Библиотека литературы Древней Руси. Т. 5. Санкт-Петербург, 1997. С. 370–385.
7. Жиленко І. В. Преподобний Феодосій Печерський: Джерела і матеріали. Київ, 2015. 744 с.
8. Російська державна бібліотека, науково-дослідний відділ рукописів. Ф. 304.І. Од. зб. 703. Скитський патерик. 233 арк. URL: <http://old.stsl.ru/manuscripts/%20book.php?col=1&manuscript=703>
9. ІР НБУВ. Ф. 301 (ЦАМ КДА). Од. зб. 145 П. Ліствиця Іоана Синайського. 261 арк.
10. Яковлев В. О. Древнекиевские религиозные сказания. Варшава, 1875. 109 с.
11. Рыбаков Д. А. Преподобные Антоний и Феодосий Печерские. Непрочитанные страницы истории Древней Руси. Киев, 2011. 152 с.

12. Патерик Киево-Печерский. Т. 1: Подвижники Киево-Печерской Лавры XI–XV вв. и древние святые, причисляемые к ее чудотворцам / под ред. В. Дятлова. Киев, 2004. 416 с.
13. Жиленко І. В. Святиня. Історія Києво-Печерської лаври XI–XVII століть. Київ, 2005. 368 с.
14. Корнієнко В. В. Графіті Георгіївського приділу Софії Київської із записом про смерть Ростислава Всеволодовича у світлі нових досліджень // Лаврський альманах. 2008. Вип. 22. С. 36–41.
15. Дива печер лаврських / відп. ред. В. М. Колпакова; упоряд. І. В. Жиленко. Київ, 2001. Вид. 2-е, допов. 248 с.
16. Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. Изд. 2-е. Т. 2. Санкт-Петербург, 1908. XVI с., 938 стб., 87 с.
17. Ричка В. М. Спадщина Володимира Мономаха // Український історичний журнал. 2013. № 3. С. 98–112.
18. Слова и поучения Кирилла Туровского // Библиотека литературы Древней Руси. Т. 4. Санкт-Петербург, 1997. С. 142–205.
19. Поучение Владимира Мономаха // Библиотека литературы Древней Руси. Т. 1. Санкт-Петербург, 1997. С. 456–475.
20. Гиппиус А. А. Сочинения Владимира Мономаха: опыт текстологической реконструкции // Русский язык в научном освещении. Москва, 2003. № 2. С. 60–99.

References

1. Evfivulos E., archimandrite. (2012). *Put slez* [The way of tears]. A. Nikiforova (Trans.). Moscow. [In Russian].
2. Le Goff Zh., Triuon N. (2008). *Istoriia tela v srednie veka* [History of the body in the Middle Ages]. E. Lebedeva (Trans.). Moscow. [In Russian].
3. Kont F. (2005). «Konchavshe pravilo, paki nachakh molitisia Khristu i Bogoroditse so slezami» (Slezy v russkoi dukhovnoi kulture) [«At the end of the rule, I again began to pray to Christ and the Teotokos with tears» (Tears in Russian spiritual culture)]. In *Telo v russkoi kulture. Sb. st.* [Body in Russian culture. Collection of articles]. Pp. 113–118. Moscow. [In Russian].
4. *Kyievo-Pecherskyi pateryk* [Kyivan Cave Patericon]. Fond 306. Unit 386 P. The Institute of Manuscript of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. [In Church Slavonic].
5. Abramovych, D. I. (1991). *Kyievo-Pecherskyi pateryk: vstup, tekst, prymitky* [Kyivan Cave Patericon: introduction, text, notes]. (Repr. ed). Kyiv. [In Church Slavonic].
6. Slova i Poucheniia Serapiona Vladimirkogo [The words and sermons of Serapion of Vladimir]. (1997). In *Biblioteka literatury Drevnei Rusi* [Old Rus Literature Library]. Vol. 5, pp. 370–385. St. Petersburg. [In Church Slavonic].
7. Zhylenko, I. V. (2015). *Prepodobnyi Feodosii Pecherskyi: Dzherela i materialy* [Reverend Theodosius of the Caves: Sources and Materials]. Kyiv. [In Ukrainian].
8. *Skytskyi pateryk* [Hermit's Patericon]. Fond 304.I. Unit 703. Research Department of Manuscripts of the Russian State Library. [In Church Slavonic]. Retrieved from: <http://old.stsl.ru/manuscripts/%20book.php?col=1&manuscript=703>

9. *Listvytsia Ioana Synaiskoho* [Ladder of John of Sinai]. Fond 301. Unit 145 P. The Institute of Manuscript of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. [In Church Slavonic].
10. Yakovlev, V. O. (1875). *Drevnekievskie religioznye skazaniia* [Old Kyiv religious legends]. Warsaw. [In Russian].
11. Rybakov, D. A. (2011). *Prepodobnye Antonij i Feodosij Pecherskie. Neprochitanye stranicy istorii Drevnej Rusi* [Reverend Anthony and Theodosius of the Caves. Unread pages of the history of Old Russia]. Kyiv. [In Russian].
12. *Pateryk Kyievo-Pecherskyi. T. 1: Podvizhniki Kievo-Pecherskoi Lavry XI–XV vv. i drevnie sviatye, prichisliaemye k ee chudotvortcam* [Kyivan Patericon Cave] [The ascetics of the Kyivan Cave Lavra of the 11th–15th centuries and its ancient saints consecrated as miracle workers]. (2004). V. Dyatlov (Ed.). Kyiv. [In Russian].
13. Zhylenko, I. V. (2005). *Sviatynia. Istoriiia Kyievo-Pecherskoi lavry XI–XVIII stolit* [Shrine. History of Kyivan Cave Lavra of 11–17 cc.]. Kyiv. [In Ukrainian].
14. Korniienko, V. V. (2008). Hrafiti Heorhiivskoho prydlilu Sofii Kyivskoi iz zapysom pro smert Rostyslava Vsevolodovycha u svitli novykh doslidzhen [The graffiti of St. George's part of St. Sophia with the record about the death of Rostislav Vsevolodovich in the light of new researches]. In *Lavrskyi almanakh* [Lavra Almanac]. Is. 22, pp. 36–41. Kyiv. [In Ukrainian].
15. *Dyva pecher lavrskykh* [The wonders of Lavra caves]. (2001). V. M. Kolpakova (Ed.), I. V. Zhylenko (Comp.). (2nd ed.). Kyiv. [In Ukrainian].
16. Ipatievskaiia letopis [Ipatiev Chronicle]. (1908). In *Polnoe sobranie russkikh letopisei* [Complete collection of Russian chronicles] Vol. 2. (2nd ed.). St. Petersburg. [In Church Slavonic].
17. Rychka, V. M. (2013). Spadshchyna Volodymyra Monomakha [The legacy of Vladimir Monomakh]. In *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* [Ukrainian Historical Journal]. No. 3, pp. 98–112. [In Ukrainian].
18. Slova i poucheniia Kirilla Turovskogo [The words and sermons of Cyrill of Turov]. (1997). In *Biblioteka literatury Drevnei Rusi* [Old Rus Literature Library]. Vol. 4, pp. 142–205. St. Petersburg. [In Church Slavonic].
19. Pouchenie Vladimira Monomakha [Teaching of Vladimir Monomakh]. (1997). In *Biblioteka literatury Drevnei Rusi* [Old Rus Literature Library]. Vol. 1, pp. 456–475. St. Petersburg. [In Church Slavonic].
20. Gippius, A. A. (2003). Sochineniia Vladimira Monomakha: opyt tekstologicheskoi rekonstruktsii [Vladimir Monomakh's Works: The Experience of Textual Reconstruction]. In *Russkii iazyk v nauchnom osveshchenii* [Russian Language in Scientific Coverage]. No. 2, pp. 60–99. Moscow. [In Russian].

Liudmyla Anatoliivna Petrushko,
Candidate of Historical Sciences,
Researcher of the Department of Codicology and Codicography,
Institute of Manuscript, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine
ORCID: 0000-0001-7175-9143
e-mail: liudmyla@ukr.net

Sadness and repentant tears in the estimations of the Kyivan Cave Lavra community

The aim of this article is to reconstruct the ideal component of the emotional world of the Ukrainian Middle Ages, namely, the evaluation attitude of the monastic community of the Kyivan Cave Monastery to repentant sorrow and tears on the basis of sources that represent the Cave tradition, and to compare these estimates to those in the translated and other original texts. **The methodology** of the study includes application of historical-comparative, historical-chronological, historical-systemic and interpretation methods. This methodological approach allows, through a detailed analysis of the contexts, to reconstruct the view of the Cave community on the repentant tears and sorrow during a certain chronological period (11th – 16th centuries), in connection with the Christian and ancient Russian traditions. **The academic novelty** is represented by identification of religious and ethical foundations of human experiences of the emotional world of the medieval society, in particular the perception of sorrow and the tears of repentance, which had a potential impact on the real component of the emotional world. Assessment of repentance of joyless emotions in the environment of the Cave community is revealed in detail. The scientific knowledge of the Kyivan Cave Patericon as a valuable source for the reconstruction of the Old Rus' age «ideal» emotional sphere has acquired further development. **Conclusions.** As a result of the analysis of the texts, it was found out that the evaluation of tears and sorrows of repentance in the community of the Kyivan Cave monastery were definitely positive. This is substantiated by the numerous contexts of the Kyivan Cave Patericon, the Teachings of rev. Theodosius and the Words of St. Cyrill of Turov. The unhappy emotions analysed were the subject of instruction. Their value was affirmed by the authority of the Scripture. They were understood as the pledge for the salvation of the soul, referred to in the context of feats, as achievements attributed to the saints. According to the text, the repentance of sorrows and tears had positive consequences, including the most important one for the Cave community – eternal joy in the Kingdom of Heaven. The revealed evaluative attitude to the analysed emotions is consistent with the Eastern Christian and old Russian traditions.

Key words: emotional history, sadness and tears, Kyivan Cave Patericon, Kyivan Cave Monastery, Ukrainian medieval history.

Людмила Анатольевна Петрушко,

кандидат исторических наук,

научный сотрудник отдела кодикологии и кодикографии

Института рукописи Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского

ORCID: 0000-0001-7175-9143

e-mail: liudmyla@ukr.net

Скорбь и слёзы раскаяния в оценках печерского сообщества

Цель исследования. Целью этой статьи является реконструкция идеальной составляющей эмоционального мира человека украинского средневековья, а именно – оценочного отношения монашеской общины Киево-Печерского монастыря к покаянным печали и плачу на основе источников, которые представляют Печерскую традицию, и сравнение этих оценок с теми, что отображены в переводных и других оригинальных текстах Руси. **Методология исследования** заключается в применении историко-сравнительного, историко-хронологического, историко-системного и интерпретационного методов. Указанный методологический подход позволяет путем тщательного анализа контекстов реконструировать взгляд Печерской общины на покаянные плач и скорбь в течение определенного хронологического периода (XI–XVI вв.), в связи с общехристианской и древнерусской традициями. **Научная новизна** заключается в выявлении религиозно-этических основ человеческих переживаний эмоционального мира социума украинского средневековья, в частности восприятия печали и слез покаяния, которое имело потенциальное влияние на реальное измерение эмоционального мира. Подробно раскрыто оценочное отношение к покаянным нерадостным эмоциям в среде братии Печерской общины. Получили дальнейшее развитие научные знания о Киево-Печерском патерике как ценном источнике к реконструкции идеальной сферы эмоций древнерусской эпохи. **Выводы.** В результате анализа текстов выяснено, что оценки слез и скорби покаяния в среде общины Печерского монастыря были положительными. Это засвидетельствовано многочисленными контекстами Киево-Печерского патерика, Поучений прп. Феодосия и Слов свт. Кирилла Туровского. Рассматриваемые нерадостные эмоции являлись предметом поучения, наставления. Их ценность подтверждалась авторитетом Священного Писания. Их понимали как залог спасения души, они упоминались в контексте подвигов и как принадлежащие святым. Покаянные печаль и плач, согласно тексту, имели положительные последствия, в том числе главное для Печерской общины – вечную радость в Царстве Небесном. Обнаруженное оценочное отношение к анализируемым эмоциям соотносится с восточнохристианской и древнерусской традициями.

Ключевые слова: история эмоций, печаль и слезы, Киево-Печерский патерик, Киево-Печерский монастырь, украинское средневековье.

*Статья підготовлена 20 червня 2019 року;
подана до друку 27 червня 2019 року.*